

Son zamanlar saytlarda və dövrü mətbuatda "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya" lüğəti ilə bağlı məqalələr səngimək bil-mir. Bu, Tərcümə Mərkəzinin "arəşdırmaları"ndan başlayaraq, son iki ayda yeni qaydaların müzakirəyə verilməsi ilə daha da aktual xarakter almışdır. Həmin müzakirələr iki istiqamətdə aparılır: lüğətə daxil edilən sözlər və orfoqrafiya qaydalarında təklif olunan dəyişikliklər. Biz də birinci məsələ ilə bağlı fikirlərimizi bölüşmək istərdik. Nəzərdən keçirilən materiallarda irəli sürülən iddiaların böyük əksəriyyətindən, belə məlum olur ki, lüğətçilik nəzəriyyəsinin müddəalarına uyğun deyil. Hər bir elmi sahədə müəyyən qayda-qanunlar gözlənilirdi ki, leksikoqrafiyanın da öz yazılmış və qəbul edilmiş qanunları var və leksikoqrafiyasının nəzəri cəhətdən işlənməsi ilk dəfə professor Əliheydər Orucov tərəfindən 1965-ci ildə "Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları" əsərində əsaslı şəkildə hazırlanmış və burada izahlı lüğətə sözlərin daxil edilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar çox təəssüf ki, nəyə görəsə, leksikoqrafiyamızın nəzəriyyəsi kifayət qədər inkişaf etməmiş, digər dünya universitetlərindən fərqli olaraq bizim ali məktəblərdə lüğətçiliyə aid maarifləndirici bir fənn tədris edilməmişdir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, sözlərin lüğətə daxil edilməsi ilə bağlı bu qədər lüğətçilikdən bixəbər yazılarla üzləşirik.

Müsahibəsində bu mövzuya toxunan akademik Kamal Abdullayevin lüğətçilik işini gözəl bilməsindən xəbər verir və şəxsən öz adımdan və bütün şöbəmizdəki lüğətçilər adından Kamal müəllimə həqiqəti söylədiyinə görə təşəkkürümüzü bildirmək istəyirəm.

Bəs lüğətə sözlərin daxil edilməsində hansı prinsiplər gözlənilməlidir? Bu barədə kiçik bir araşdırma aparmaq istərdim. Məqsəd inkişaf etmiş dünya leksikoqrafiyası ilə Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəri və tətbiqi iş prinsiplərini müqayisə etməkdir. Buna görə "Kollins lüğəti", "Meriam Webster", "İngilis dilinin Oksford lüğəti" saytlarına müraciət etdim. Azərbaycan lüğətçiliyi rus leksikoqrafiyasının təsiri altında formalaşdığından həm nəzəri, həm tətbiqi cəhətdən iş prinsiplərini də əxz etmişdir. Bu baxımdan Ə. Orucovun adıçəkilən kitabında ümumişlək olmayan leksikanın izahlı lüğətdə əks olunmasına geniş yer verilməsinə baxmayaraq burada diferensiallığı tətbiqi nəzərdə tutulur. Lakin bu diferensiallığı leksikoqraf hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirməlidir, dəqiq göstərilir. Qərb leksikoqrafiyasının iş prinsiplərini araşdırmağım əslinə "hər şeyin dahiyənə sadə" olması faktı ilə məni heyran qoydu. Beləliklə, Qərb leksikoqrafiyası lüğətə sözlərin daxil edilməsi üçün üç xüsusiyyəti əsas götürür: a) lüğətin həcmi; b) toplanmış sözlərin sitatlarının işləndiyi sahələrinin sayı c) lüğətin auditoriyası.

İndi isə bu bəndlərin təhlilini verək:

a) Lüğətin həcmi bilavasitə onun sözlüyünə və illüstrativ materialların lüğətdə yerləşdirilmə dərəcəsinə təsir göstərir. Kiçik həcmli lüğət məhdud tutuma malik olduğuna görə daha çox işlək sözləri əhatə edə bilər. Bu tip sözlər kartotekada çoxlu və fərqli mənbələrdən sitatlara malik olmalıdır. Lakin böyük həcmli lüğətlərə geniş tutuma malik olduğuna görə az sitata malik sözlər də daxil edilə bilər.

Hazırda dünya lüğətçiliyi bir-biri ilə daha böyük sözlüyə malik lüğət tərtib etmək uğrunda yarışır. Hələ 1961-ci ildə "İngilis dilinin Webster lüğəti" 4767000 sözü əhatə edirdi. "İngilis dilinin Oksford lüğəti"ndə hal-hazırda 600 000 baş söz var. "Kollins" izahlı lüğəti həcm etibarilə bir cild olmasına baxmayaraq 2014-cü il nəşrində 722 min baş söz əhatə edir. 2340 səhifəlik, 260 x190 formatında nəşr olunan bu lüğətin çəkisi 2 kq 610 q təşkil edir. Alman dilinin "Duden" izahlı lüğətində isə 400 000 leksik vahid verilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Fundamental lüğətlər seriyasından 2013-cü ildə çapdan çıxmış "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti" akademik lüğətində 200 minə yaxın söz yer almışdır. Üç milyonluq Litva xalqının 20 cildlik izahlı lüğəti çap olunmuşdur.

Bizdə isə vəziyyətin acınacaqlı olan tərəfi ondadır ki, yerbəyerdən kiçik həcmli, yalnız ümumişlək sözlərdən və kök sözlərdən ibarət bir lüğət tərtib etmək tələbləri irəli sürülür. Bunu etmək olar, lakin o zaman adı "Azərbaycan dilində ümumişlək kök sözlərin orfoqrafiya lüğəti" olacaqdır. Bizim lüğətin adı isə - "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"dir.

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" fundamental akademik lüğət statusuna malikdir. Adından göründüyü kimi, burada müasir sözü işlənmir. Yeni, ümumi dilimizin orfoqrafiya lüğəti nəzərdə tutulur. Bu nə deməkdir? O deməkdir ki, təkmüasir dilimizdə deyil, ümumiyyətlə danışqda, ədəbiyyatımızda, dərsləklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə,

elmi ədəbiyyatda rastlanan bütün leksik vahidlər buraya daxil edilə bilər, çünki akademik və fundamental lüğətin sözlüyü müvafiq möhtəşəm həcmə malik olmalıdır. Yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, statusu akademik olan bir lüğəti cılız, yalnız ümumişlək və kök sözlərdən ibarət sözlüklə çap edib dünyanı özümüze güldürə bilərik.

Ümumiyyətlə, leksik təbəqələrə diferensiallığı tətbiqini yalnız 70-ci illərin sovet lüğətçiliyində görmək mümkündür. Qərb lüğətçiliyində sözlərin lüğətə daxil edilməsində yalnız sitat faktoru rol oynayır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, "Oksford" və "Kollins" lüğətlərinin sözlüklərinə qatı vulqarizmləri olmayan qeyri-normativ leksika da salınır.

tə salındığı qeyd edilir.

Çox inkişaf etmiş Qərb leksikoqrafiyasında leksik təbəqə məsələsi heç bir vaxt qabardılmır, sözün işləkliyini müəyyənləşdirən göstərici yalnız və yalnız kartotekada olan hər bir sözün sitatlarının aid olduğu sahələr üzrə say çoxluğu. Oksford lüğətinin tarixçisi və baş redaktoru olmuş Piter Qilliver göstərir ki, söz 1130-cu ildən əvvələ aid sitatlara malikdirsə, onu xüsusən böyük lüğətlərdən silib çıxartmırıq, sadəcə, köhnəlmiş və ya tarixizim üslubi işarəsi ilə işarələyirik. Analoqu olmayan "Kollins" lüğətinin aparıcı redaktoru Meri Onil də eyni fikirləri söyləyir, bu tip sözlərin yalnız üslubiyyatında dəyişikliklər həyata keçirildiyini göstərir.

Zərgər dəqiqliyini tələb edən əmək

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya" lüğətinə hansı sözlər daxil edilməlidir?

b) Lüğətçiliyin əsasını onun toplanmış sitatlardan ibarət kartotekası təşkil edir. Leksik vahidlərin lüğətə daxil edilməsinin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, sözün bir neçə sahədə işlənməsini sübuta yetirən sitatları olmalıdır. Əgər bütün sitatlar eyni bir mənbədəndirsə, sözün və ya söz birləşməsinin dəqiq izahını tapmaq mümkün deyilsə, onu lüğətə salmaq olmaz. Beləliklə, hər bir sitatin aşağıdakı elementləri vardır: söz; sözün işləndiyi cümlə; söz və cümlənin götürüldüyü mənbə haqqında bibliografik informasiya; adı və səhifəsi.

c) Lüğətin sözlük tərkibi onun auditoriyasına görə müəyyənləşdirilir. Məsələn, məktəbli lüğəti (təbii ki, bu tip lüğətin həcmi kiçik olmalı, sözlüyü isə yalnız dərsləklərdəki sözlər əsasında tərtib olunmalıdır); terminoloji lüğətlər (ayrı-ayrı sahələr üzrə termin sistemlərini əks etdirməlidir; həcmi həm böyük, həm də kiçik ola bilər, məsələn, biologiya terminləri lüğəti, fizika terminləri lüğəti və s.), akademik izahlı lüğət (maksimal həcmdə olmalı, dilin bütün leksik təbəqələrini əhatə etməli, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, danışqda, ədəbiyyatımızda, dərsləklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə, elmi ədəbiyyatda rastlanan bütün leksik vahidlər - ümumişlək leksika, məhəlli sözlər, etnoqrafizmlər, mifonimlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər, qədim sözlər, tarixizmlər, neologizmlər və s. buraya daxil edilməlidir) və s.

SSRİ Elmlər Akademiyasının 1978-ci ildə çap olunmuş "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin ön sözündə deyilir: "Lüğət orfoqrafik sorğu kitabı olduğuna görə, buraya təkcə ümumişlək sözlər deyil, ədəbi dildə geniş işlənməyən, lakin bədii və xüsusi ədəbiyyatla əlaqəli elmi və elmi-texniki terminlər, danışq leksikası, dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər və s. orfoqrafik normaya salınma ehtiyacı olan sözlər daxil edilir". Daha sonra texniki terminlərin neinki işlək olanlarının, hətta istifadədən çıxmış olanlarının da orfoqrafik maraq kəsb etdiyinə görə lüğə-

Elektron lüğətlərdən fərqli olaraq çap lüğətlərində yeni sözlərin daxil edilməsinə bir qədər ehtiyatla yanaşılır, çünki o, dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmayaraq yenidən istifadədən çıxı bilər, lakin "arxaikləşmiş, işlənmə zamanı qeydə alınmış söz və ifadələr insanların ən çox axtarmağa həvəsli olduğu sözlərdir" - Oksford lüğətinin sözlüyü şöbəsinin müdiri Anqus Stivenson belə deyir, - "bundan başqa, tarixi roman yazan yazıçılar çox zaman bu cür qeyri-adi söz ehtiyatından istifadə etməyə çalışırlar". Rus-sovet yazıçısı Aleksey Tolstoy "Yeni başlayan müəllifə məktub"unda yazır: "Tarixi qəhrəman öz dövrünə uyğun və dövrünün hadisələrinin tələb etdiyi şəkildə düşünməli və danışmalıdır".

Klassik ədəbiyyata aid sözlərin izahlı lüğətdə verilməsini Ə. Orucov "Nəsimidən bu yana bütün leksik vahidlərin lüğətdə verilmə vacibliyi" ilə müəyyənləşdirmişdir. Lakin o, burada müəyyən məhdudiyyəti tətbiq etmək lazım olduğunu da qeyd edir. Klassik sözlər ədəbiyyatşünasların, əruz vəznində yazan şairlərin, məktəblilərin istifadə etdiyi leksik vahidlərdir. Onların düzgün yazılışını göstərmək akademik lüğətin vəzifəsidir.

Leksikoqrafiyada dialektizmlərin lüğətə salınmasında 3 prinsip gözlənilir:

1) Bədii ədəbiyyatda personajın dilində onun xarakterini açmaq məqsədilə işlənen dialektizmlər. Bu tip leksik vahidlər leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə görə birbaşa lüğət obyektinə hesab olunur;

2) Bir neçə dialektə işlənen dialektizmlər. Bu zaman o, ümumişləklik qazanmış olur;

3) Termin şəkildə qəbul olunan dialektizmlər. Dilimizdə, əsasən, botanika və zoologiya terminləri məhz dialekt və şivələrdən götürülmədir.

Lüğətlərdə dialektizmlərlə yanaşı, xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən leksik vahidlər - etnoqrafizmlər, mifonimlər, yemək adları, dini sözlər də verilir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

Zərgər dəqiqliyini tələb edən əmək

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Terminlərin izahlı və orfoqrafiya lüğətlərində verilməsində digər leksik vahidlərdə olduğu kimi, kartotekaya əsaslanmalıdır. Bunun üçün terminin bir neçə elmi sahədə işləndiyini sübuta yetirən sitatları olmalıdır. Yalnız bir sahədə işlənən terminlər orfoqrafiya lüğətinə salına bilməz.

Təqlidi sözlər köməkçi nitq hissələrinin yanında söz qruplarından biridir. Bu sözlərin dildə heç bir qrammatik mənası yoxdur və fikrin ekspressiv ifadə olunmasına xidmət edir, əşyanın hərəkəti haqqında obrazlı təsəvvür yaradır. İmperativ sözlər, uşaq sözləri də bu qəbildəndir:

Şırıldayır navalçalar şıril-şiril,

Quşlar uçuş yuvasına pıril-pıril.

(M.Müşfiq)

"(Tapdıq) "Dovşanın başını xix elə" - deyib atanın üzünə baxdı"
Ə.Vəliyev.

Təqlidi və uşaq sözlərinin lüğətlərdə verilməsində orfoqrafik maraq məsələsi vardır. Yəni bu tip sözlər yazıçı əsərlərində, şeirlərdə, nağıllarda necə yazıl-

malıdır? Leksikoqrafiya təcrübəsində bu cür leksemlər orfoqrafiya lüğətlərində hər zaman yer almışdır. Məsələn, "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin 1974, 1987-ci il nəşrlərində çik-çirik, məuməu, ku-ka-re-ku və s. sözləri görmək mümkündür. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin "Lüğətin quruluşu" hissəsində təqlidi sözlərlə bağlı məlumat əks olunmuşdur.

Hər bir sözün daşıdığı məna yükü və işlənmə sahəsi vardır. Məsələn; saytlarda lazımsız və mənası anlaşılmayan söz kimi təqdim edilən "taraşsız" sözü "taraşsız üz" mənasında işlənməkdən başqa, terminoloji anlam ifadə edir. Taraşsız neft termini gəmidə nefti qəbuletmə, çəlləklərin tərpənməməsi üçün onların bağlanması, çəlləyin üstünə etiket yapışdırılması, üstünün rənglənməsi, çəlləyin doldurulması və bağlanması üçün komission haqqı, nağd ödəmə zamanı güzəşt, kapitalla görə faizə deyilir. Yaxud qondarma hesab edilən sözlərdən almaçı kəlməsi "Koroğlu" dastanında işlənir: "Koroğlu

dedi: - Almaçı, əvvəl mənim ruzum qılincimin ağzındadı, sonra da şeşpərin başındadı." İlk baxışda mənasız görünə bilən meşəlilik sözü meşəçilik sahəsində işlənən termindir: "Burada elə rayonlar vardır ki, tamamilə meşəsizdirlər və yaxud meşəlilik ümumi ərazinin 0,5-2%-dən artıq deyildir". (F.Əmirov. "Məhsuldar meşələrin yetişdirilməsi").

Beləliklə, ümumişlək olmayan sözlərin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nə daxil edilməsi olduqca vacibdir. Hazırda Azərbaycan lüğətçiliyi sahəsində kartoteka məsələsi problem olduğuna görə biz lüğətçilər Qərb leksikoqrafiyasındakı kimi sözlərin lüğətə daxil edilməsini zərgər dəqiqliyi ilə həyata keçirə bilmirik. Lakin tezliklə bu problemin aradan qalxacağına, gələcəkdə daha mükəmməl lüğətlər yarada biləcəyimizə ümidvarıq.

Xədicə Heydərova

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun

Tətbiqi dilçilik şöbəsinin elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru